

Uloga ratarske proizvodnje i poljoprivrede u istočnoj i jugoistočnoj Evropi u razdoblju između dva svjetska rata*

1. *Pretpostavke za ratarsku proizvodnju*

U razdoblju između dva svjetska rata nastala je, posebno u evropskoj poljoprivredi, nova situacija. Sažimajući najvažnije karakteristike novih uvjeta, treba dati usporedbe prije svega ukazati na neke svjetske tendencije poljoprivrednog razvitka.

Promjene se u prvom redu svode na posljedice svjetskih ratova, odnosno poslijeratnih godina, tj. na jako opadanje evropske poljoprivredne proizvodnje. Veliki nedostatak namirnica i povećane potrebe uzrokovale su nagli porast cijena. Cijena pšenice, koja se u desetljeću prije prvoga svjetskog rata samo neznatno povećala (1913. = 100, 1899. = 75), skokovito je porasla poslije rata (1920. = 250). Iskoristivši mogućnosti posebne konjunktura, u prekomorskim se zemljama izvanredno povećala poljoprivredna proizvodnja (koja je već i prije pokazivala prilično brzi rast). U desetljeću poslije rata bila je žitom zasijana površina u Kanadi za 132⁰/₀, u Australiji za 68⁰/₀, u Argentini za 27⁰/₀ i u SAD za 22⁰/₀ veća nego u desetljeću prije rata. Izvoz pšenice iz četiriju spomenutih zemalja više se nego udvostručio, a izvoz raži, kukuruza i drugih važnih ratarskih proizvoda četorostruko do petorostruko je premašio prijeratni nivo. Broj goveda i ovaca povećao se u te četiri zemlje za deset, odnosno na dvadeset posto. Ali se izvoz pšenice djelomično povećao i zbog nekih tehničkih novosti (brodovi-hladnjače) i naglog porasta brzine saobraćaja: u SAD za 41⁰/₀, u Argentini za 122⁰/₀.

Zbog toga su evropska tržišta bila zasićena poljoprivrednim proizvodima iz prekomorskih zemalja. To se događalo u razdoblju kad je evropska proizvodnja opala na svoju najnižu točku, a tradicionalno izvozne poljoprivredne zemlje nisu mogle opskrbljivati čak ni same sebe. Izvozni kapacitet istočnoevropskih zemalja nije više nikada dostigao prijeratni nivo, iako su posljedice ratne iscrpljenosti bile nakon nekog vremena prevladane. Rusija i podunavske zemlje izvezile su između 1909. i 1913. godišnje prosječno 6,1 milijuna tona pšenice, ali je njihov izvoz između 1926. i 1930. bio prosječno samo 1,5 milijun tona godišnje.

* Ivan T. Berend, sveučilišni profesor u Budimpešti, poznati stručnjak za ekonomsku historiju 19. i 20. stoljeća, održao je u ožujku 1967. niz predavanja u Centru za postdiplomske studije u Dubrovniku, na tečaju »Istočni Jadran između Sredozemlja i Podunavlja (19. i 20. st.)«. Ovo je tekst jednog od njegovih predavanja.

Kao rezultat ponovnog privrednog oporavljanja poslije rata svjetska je proizvodnja uskoro premašila nivo stvarne potrošnje. U tome je nemalu ulogu odigralo nastajanje novih potrošačkih navika. Naročito je trend potrošnje žita pokazivao nagli prekid. U godinama 1881—1890. i u 1901—1905. povećavala se ukupna svjetska potrošnja pšenice i raži za 25%, što je bilo 8-postotno povećanje potrošnje po stanovniku. Ali proučavanje svjetskih tendencija nedvosmisleno pokazuje da se potrošnja žita, nakon što dostigne određenu T-točku, dalje ne povećava. Tu točku dostigle su prije svjetskog rata samo Engleska i Francuska, ali su je u desetljeću nakon rata dostigle i sve zapadne i sjevernoeuropske zemlje. Iz toga slijedi da evropska potrošnja između 1910—1913. i 1934—1938. pokazuje tendenciju suprotnu onoj iz razdoblja prije rata. Ukupna potrošnja povećala se samo za 3%, a potrošnja po stanovniku već je opala za 9%. (U Njemačkoj, Belgiji i Nizozemskoj bilo je to smanjenje čak 20%, i u Evropi se u samo jednoj jedinjoj regiji, istočnoj Evropi, zapaža i dalje povećana potrošnja žita.)

Veliko povećanje svjetske proizvodnje bilo je dakle povezano sa stagnacijom potrošnje, što je uzrokovalo gomilanje sve većih neprodanih zaliha. Prema nekim procjenama, bila je količina neprodanih zaliha žita 1925. godine u četiri najveće izvozne prekomorske zemlje 38,7 milijuna mtc, 1927. 51,4 milijuna mtc i 1929. 122,5 milijuna mtc. Ako kao zajednički index za zalihe pšenice, šećera, kave, pamuka, svile i sirove gume izvoznih prekomorskih zemalja u prosjeku godina 1923—1925. uzmemo 100, povećao se opseg zaliha godine 1931. već na 277. Najzad se u žitnoj bilanci zapadnoeuropskih zemalja, također između 1934. i 1938, pokazao nedostatak od samo pet milijuna tona, što je bilo jednako desetini opsega proizvodnje istočnoeuropskih zemalja.

Položaj na tržištu uzrokovao je česta kolebanja cijena. Nakon naglog povišenja cijena između 1913. i 1920. slijedilo je jako opadanje cijena, zatim se zapaža umjereno povećanje do 1925. Nakon toga javlja se do 1931. izvanredno opadanje cijena, a onda su u narednom desetljeću slijedila bitna povećanja cijena:

Index cijena pšenice 1913. = 100			
1899.	75	1923.	130
1913.	100	1925.	170
1920.	250	1931.	60
		1938.	130

Nestabilnost cijena nakon rata, koja pokazuje takva kolebanja kao što je povećanje za dva i pol puta, zatim pad na jednu trećinu poslije kojega je slijedilo ponovno udvostručenje, bila je u oštroj suprotnosti s relativno stabilnim ratarskim cijenama prije svjetskog rata.

Nova pojava labilnosti poljoprivrednih cijena imala je razoran učinak naročito zbog toga što se poljoprivredna proizvodnja polaganije i teže od industrije prilagođuje promjenljivim uvjetima tržišta.¹

Zbog toga je došlo do latentne poljoprivredne krize koja obilježava čitav period između dva svjetska rata. Ali reakcija pojedinih zemalja ili regija bila je vrlo različita.

Zapadnoevropske zemlje, u većini poljoprivredni uvoznici, mogle su zaštitom svojih unutrašnjih tržišta i poticanjem domaće proizvodnje osigurati značajan napredak. Netto-uvoz zapadnih zemalja evropskog kontinenta pet glavnih vrsta žitarica opao je sa 16,4 milijuna tona u godinama 1909—1913. na 10,5 milijuna tona u godinama 1934—1938, tj. za jednu trećinu.²

Poljoprivredno uvozne zemlje zapadne Evrope obilježavaju važni rezultati proizvodnosti poljoprivrede, porast prinosa i značajno moderniziranje strukture proizvodnje. Naravno, ne treba posebno isticati da je osnova za razvitak u razdoblju između dva svjetska rata već bila pripremljena. U toj regiji već u toku dva-tri desetljeća prije svjetskog rata došlo je do besprimjerne strukturalne modernizacije u poljoprivrednoj proizvodnji. Taj preobražaj obilježavaju intenziviranje poljoprivrede, povećana proizvodnost, značajno povećanje udjela povrtlarstva i voćarstva, i, najzad, brz razvitak stočarstva. Posljednjemu je bila osnova veliko povećanje proizvodnje krmiva.

Ali izvozne zemlje nisu mogle slijediti taj put. Razvitak poljoprivredne proizvodnje već su u razdoblju prije svjetskog rata obilježavali ekstenzivan razvoj, povećanje oranica, pa su se zato uglavnom održali niski prinosi i tradicionalno jednostrana struktura zemljoradnje. Uvjeti tržišta i cijena u razdoblju između dva svjetska rata zaustavili su zatim svaki daljnji razvoj i imali za posljedicu općenito relativno dugo razdoblje stagnacije. U nepovoljnim okolnostima trebalo je velikih napora da se bar održi dotadašnji nivo proizvodnje i proizvodnosti. Usprkos nepovoljnim okolnostima, izvanredno uporni napori istočnoevropskog seljaštva i djelomično neke državne mjere doveli su ipak na više područja do važnih rezultata. To se u prvom redu može reći za balkanske zemlje. One su ne samo stabilizirale već dostignuti nivo proizvodnje, nego su napravile i značajne korake na putu modernog kapitalističkog preobražaja, iako su ti rezultati više značajka ranijeg razvitka u 19. stoljeću nego što predstavljaju tendencije modernoga poljoprivrednog razvitka tadašnje Evrope.

2. Ulaganje u poljoprivredu i njeni razvojni faktori

Jedan je od najprotivječnijih faktora razvitka istočnoevropske poljoprivrede ulaganje *radne snage*. Taj faktor rasta bio je neovisan o tržišnim odnosima i odnosima cijena, a na njega nisu utjecali ni ciklusi rasta.

¹ I. Svennilson, *Growth and Stagnation in the European Economy*, Genova 1954, 82—84, 85—89.

² Granicu između zapadne i istočne Evrope čine istočna granica Švedske, Njemačka, Švicarska i Italija. I. Svennilson, 88.

U godinama između dva svjetska rata bilo je prestalo daljnje povećavanje ukupnog broja u poljoprivredi angažirane radne snage, štoviše, pokazivala je neprestano umjereno opadanje. Ukupan broj muške radne snage, bez istočne Evrope,³ u evropskoj poljoprivredi bio je 1920. godine 28 milijuna, a taj se ukupni broj muške radne snage smanjio do 1930. na 27,5 milijuna, do 1940. na 27,3 milijuna. U istočnoj Evropi zapaža se suprotan proces, jer se ukupan broj muške radne snage u tim godinama povećao na 17,5, na 18,9, odnosno na 20,0 milijuna, tj. za 15%.⁴ Ali se povećanje ukupnog broja radne snage u poljoprivredi istočne Evrope može promatrati kao protivrječan faktor rasta. U prvom redu zbog toga što je u selima već otprije postojao veliki višak stanovništva. Na osnovi izvanredno jednostavne metode računanja J. Tomasevicha (po stanovniku 1,25 ha, tj. na 100 ha 80 ljudi) nađeno je da je u balkanskim zemljama bila golema količina praktički neiskorištene radne snage: u Rumunjskoj 25% poljoprivrednog stanovništva, u Bugarskoj 27% i u Jugoslaviji 41% pokazivalo se kao suvišno.⁵ Porast stanovništva u narednim desetljećima bio je istodobno odviše brz a da bi ga premašilo povećanje mogućnosti zapošljavanja u toj regiji. Ni industrija, koja je bila najdinamičnija grana privrede u razdoblju između dva svjetska rata, nije rasla u takvom razmjeru da bi mogla usisati višak radne snage koji je nastao zbog porasta stanovništva. To je bilo karakteristično čak i za najkonjunkturnije godine trećeg desetljeća.⁶

Godišnji prosjek između 1935—1937.	Bugarska	Jugoslavija	Rumunjska	Mađarska
	u 1000 stanovnika			
Porast zaposlenosti u industriji i rudarstvu	10	30	30	35
Porast aktivnog stanovništva	45	135	140	30

Industrija je mogla samo u razvijenijim zemljama te regije i u najpovoljnijim godinama usisati porast stanovništva. Na Balkanu je industrija usisala samo manje od četvrtine porasta aktivnog stanovništva. Ali se mora dodati da je mjerenje viška seoskog stanovništva zapravo jedva moguće. Većina seljaštva nalazi bilo kakve radne mogućnosti u selima, bar u određenim dijelovima godine, u proljeće i ljeto. Seljačka gospodarstva i seljačke obitelji skrivaju prave razmjere nedovoljne zaposlenosti. Usprkos tome raspoložemo mnogim različitim, često čak protivrječnim, proračunima koji pokazuju — istina u vrlo različitim razmjerima — masovnu nedovoljnu zaposlenost. Prema Tomasevichovim proračunima

³ Granica između zapadne i istočne Evrope je ista.

⁴ I. Svernilson, 249.

⁵ J. Tomasevich, *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford 1955, 316.

⁶ *Economic Development in South-Eastern Europe*, London 1945, 39.

smanjio se višak stanovništva u Bugarskoj (od 27⁰/₀ na 25⁰/₀) i u Rumunjskoj (od 25⁰/₀ na 21⁰/₀), a u Jugoslaviji se naprotiv nešto povećao (od 41⁰/₀ na 43⁰/₀) između 1921. i 1936. godine.

Postoje neke procjene prema kojima je poljoprivredni radnik u Mađarskoj radio godišnje samo 105 radnih dana, i godine 1926. moglo se osloboditi rada oko 720.000 muške radne snage, a godine 1938. već 1,1 milijun, a da to ne šteti poljoprivredi, pod pretpostavkom da se primijeni postojeća tehnologija. Prema tome, bilo je zaposleno samo 50—55⁰/₀ poljoprivredne radne snage.

Poznati su mnogi takvi proračuni koji dovode do više-manje sličnih rezultata. D. Warriner piše u svojoj poznatoj knjizi: »U čitavoj istočnoj Evropi agrarna prenapučenost čini četvrtinu do trećinu poljoprivrednog stanovništva.« P. Rosenstein-Rodan govori o oko 20—25 milijuna potpuno ili djelomično nezaposlenih od ukupno 100 do 110 milijuna stanovništva istočno-jugoistočne Evrope. Prema procjeni K. Mandelbauma 20—27⁰/₀ aktivne seljačke radne snage je suvišno. W. Moore procjenjuje poljoprivrednu nezaposlenost na 25⁰/₀ od oko 60 milijuna tadašnjeg seoskog stanovništva Čehoslovačke, Mađarske, Rumunjske i Bugarske.

Postoje i takvi proračuni koji uspoređuju stvarno poljoprivredno stanovništvo s pretpostavljenim ukupnim brojem ratarskog stanovništva, koji bi bio potreban u istočnoevropskim zemljama na nivou evropske poljoprivredne proizvodnosti. U tom bi slučaju Čehoslovačkoj bilo potrebno 5⁰/₀ više poljoprivredne radne snage, ali bi unutar zemlje nastao višak stanovništva od 39⁰/₀ u Slovačkoj, a u Karpatskoj Ukrajini čak od 53⁰/₀. Prema istim proračunima postalo bi suvišno uz evropski nivo proizvodnosti 22⁰/₀ seoskog stanovništva u Mađarskoj, 51⁰/₀ u Rumunjskoj i Poljskoj, 53⁰/₀ u Bugarskoj. Na početku tridesetih godina pokazala bi se dakle u srednjoevropskim i istočnoevropskim zemljama otprilike polovica poljoprivrednog stanovništva kao višak.⁷ Na osnovi toga može se zaključiti da ulaganje radne snage ne može biti pravi faktor poljoprivrednog porasta u istočnoj Evropi. Nedovoljna zaposlenost uzrokovala je u selima istočne Evrope besprimjenu bijedu i glad. Očito je to bio jedan od najvažnijih društvenih problema u zemljama te regije. Može se još dodati da je masovna nedovoljna zaposlenost sprečavala tehnički razvitak i povećanje proizvodnosti. Velika količina raspoložive radne snage snižavala je nadnice, što je nadomještanje ljudske radne snage strojevima činilo skupim i suvišnim. Na velesposjedu je kao glavni put sniženja proizvodnih troškova pod takvim okolnostima zadržana i društveno i privredno najštetnija metoda — sniženje nadnica, dok se u seljačkom gospodarstvu mogao izabrati samoizrabljivački put obiteljske potrošnje. U mnogostrukim društveno-privrednim posljedicama prenapučenosti u poljoprivredi, mogli bismo možda smatrati kao jedan od najvažnijih momenata njeno djelovanja na akumulaciju kapitala. U balkanskim seljačkim zemljama bila je ona jedan od najvažnijih uzroka niskog

⁷ D. Warriner, *Economics of Peasant Farming*, London 1939, 68; P. N. Rosenstein-Rodan, *Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe*, *Economic Journal*, sv. 53. lipanj-rujan 1943, 202 i d.; K. Mandelbaum, *The Industrialisation of Backward Areas*, Oxford 1945; W. Moore, *Economic Demography of Eastern and South-Eastern Europe*, Genova 1945, 63—64.

nivoa akumulacije kapitala. Pri prenapučenosti, naime, dolazi na jedinicu tla više potrošača i pogoršava se odnos proizvođača i potrošača, zbog čega se jako smanjuje sposobnost za akumulaciju i investicije. U tom smislu postaje prenapučenost jedna od najvažnijih zapreka razvitka.

Usprkos tome bilo bi vrlo jednostrano prenapučenosti takva djelovanja poljoprivredne prenapučenosti, a da se ne spomene druga strana medalje, kao što su činili neki privredni historičari.⁸ Iako su golema količina poljoprivredne radne snage i sve veći ukupan broj raspoložive radne snage u mnogom pogledu djelovali razorno, bili su istodobno i jedan od izvora za važno moderniziranje i intenziviranje poljoprivrede. Pozitivna djelovanja bila su naravno većim dijelom posljedica društvene tradicije, navika i kulturnog nivoa seljaštva. Prenapučenost istih razmjera izazvala je u određenim regionima bijedu i nazadovanje privrede, a u drugim je oblastima potakla na razvijanje intenzivnog povrtlarstva koje se temeljilo na maksimalnom iskorišćivanju radne snage, a te razlike između regiona često se zapažaju u istoj zemlji. Te intenzivne kulture, koje se temelje na što većem angažiranju radne snage, možemo promatrati u krugu njemačkog seljačkog stanovništva u Mađarskom Prekodunavlju i u Vojvodini u Jugoslaviji. U tim je oblastima postao imućan priličan dio seljačkih obitelji koje pripadaju njemačkoj manjini. Slična pojava može se zapažati i u nekim oblastima mađarske ravnice, gdje je seljačko stanovništvo, koje također, u vezi s posebnim historijskim prednostima, ima visok kulturni i politički nivo, uvelo vrlo intenzivne kulture (luk-seljaci) pa može osigurati i obiteljima s većim brojem članova, koje posjeduju male zemljišne parcele, relativno visok životni standard. To je bilo možda još karakterističnije za priličan dio bugarskog seljaštva. Bugarski su vrtlari sebi i u drugim zemljama istočne Evrope ishodili veliko priznanje i poseban status. (Npr., bugarski su vrtlari odigrali značajnu ulogu u opskrbi Budimpešte povrćem sa svojih intenzivno gajenih povrtnjaka u istočnom dijelu otoka Csepela.) Velik dio izvanredno prenapučenih vrlo malih bugarskih seljačkih gospodarstava mogao je, oslanjajući se na svoje neiscrpane radne rezerve, stvoriti svoju svjetski poznatu intenzivnu poljoprivredu i modernizirati obradu u razdoblju između dva svjetska rata. (Naročita važnost pridaje se takvim specijalnim proizvodima kao što su duhan, vino, povrće, ruže itd.)

U Jugoslaviji i Rumunjskoj zahtijevao je i iziskivao porast stanovništva povećanje radno intenzivnije proizvodnje kukuruza (povećanim utroškom radne snage). U Poljskoj je povećani utrošak poljoprivredne radne snage uloženi za razvitak stočarstva, iako je u središnjim, istočnim i južnim regionima i dalje postojala samoopskrbna, zaostala tropska privreda na seljačkim gospodarstvima. Ali je uloga stočarstva bila značajna u seljačkim gospodarstvima koja su proizvodila za tržište; ta su gospodarstva u Poljskoj stočarstvom osiguravala petinu svoga prihoda.

Prenapučenost ili skrivena nedovoljna zaposlenost izazivale bi dakle nedvosmisleno razorne proizvodne i privredne posljedice samo tada kad bi rad seljačke privrede obilježavalo moderno kapitalističko ponašanje, tj. kad bi dodatno ulaganje rada bilo tek na određenom nivou marginalne

⁸ Npr. J. Tomasevich (319) mnogo govori o negativnim aspektima i ne bavi se pozitivnim posljedicama koje više obilježavaju razvijena područja Jugoslavije.

produktivnosti. Budući da je marginalna proizvodnost poljoprivrednog rada pri skrivenoj nedovoljnoj zaposlenosti jednaka nuli, bile bi posljedice sa čvrsto ukorijenjenog gledišta profita nesumnjivo i silno štetne.⁹ Ali seljačka gospodarstva istočne Evrope, naročito Balkana, uopće ne obilježava takvo moderno kapitalističko ponašanje, ili samo u vrlo protivurječnom obliku. Seljačka privreda zadržala je i brojne stare feudalne navike, zbog čega na njeno daljnje održanje novi utrošak radne snage na marginalnu proizvodnost nije bezuvjetno utjecao.¹⁰ Te okolnosti pomogle su da se u isti mah skriva višak seoskog stanovništva a djelomično i proizvodno iskoristi, i usprkos nekim štetnim posljedicama on je pridonosio, kako smo prethodno na to ukazali, proširenju i intenziviranju poljoprivredne proizvodnje.

Goleme rezerve radne snage i sve veći utrošak radne snage bili su najvažnija pretpostavka i pokretačka snaga za drugi odlučan faktor poljoprivrednih troškova: za *povećanje obradivih poljoprivrednih površina*. Taj najjednostavniji faktor razvitka poljoprivredne proizvodnje odigrao je određenu ulogu u revolucioniranju ratarske proizvodnje u razvijenoj zapadnoj Evropi poglavito u 19. stoljeću. U poljoprivredno izvoznim prekomorskim zemljama trajao je taj proces do završetka svjetskog rata. Ali u razdoblju između dva svjetska rata ni zapadnoevropske uvozne zemlje (ukupno 15) ni izvozne prekomorske zemlje (računajući četiri glavne izvozne zemlje) nisu povećale svoju obradivu površinu. S obzirom na sedam glavnih poljoprivrednih proizvoda povećala se obradiva površina između 1920—1924. i 1935—1938. samo za 5%, ali u prekomorju samo za 1% (u posljednjoj grupi, u SAD obradiva se površina bitno smanjila, dok se u Argentini i Australiji još razabire neko povećanje). Ukratko, može se utvrditi da se povećanje obradivih površina na zapadu više ne može smatrati faktorom rasta. U istočnoj se Evropi zapaža upravo suprotno. Obradive površine značajno su se proširile između 1920—1924. i 1935—1938. U šest proučavanih srednjoevropskih i istočnoevropskih zemalja povećala se obradiva površina zasijana sa sedam glavnih kultura za više od 23%. Karakteristično je da Čehoslovačka (8,3%) i Mađarska (12,2%) daleko zaostaju iza istočnoevropskog prosjeka, Bugarska (22%) i Rumunjska (24%) su uglavnom oko toga prosjeka, a naprotiv Jugoslavija (33,3%) i Poljska (36,6%) pokazuju najveći razmjer povećanja oranica.

Taj je proces bio dakle prilično svojevrsan i nije pokazivao nimalo sličnosti s evropskim i američkim razvojnim tendencijama. Razloge naravno možemo tražiti u svojevrsnosti »rezerve« zaostalosti. Količina ugara koja je na zapadu već bila opala na minimum, bila je u istočnoj Evropi, a naročito na Balkanu i pred svjetski rat, još vrlo velika. Prosječno je u godinama 1907—1911. u Bugarskoj ostalo neobrađeno 31% površina, a taj je postotak opao na 19% do 1938—1939. (ali što je još uvijek vrlo mnogo). U Jugoslaviji je količina ugara na početku dvadesetih godina premašivala 14% površina. Od sredine dvadesetih godina

⁹ Ch. Kao, K. Anshel & C. Eicher, *Disguised Unemployment in Agriculture*; vidi u *Agriculture in Economic Development*, izd. C. Eicher & L. Witt, New York, Toronto, San Francisco, London 1964, 130.

¹⁰ O toj teoretskoj kritici tradicionalnih gledišta: N. Georgescu-Roegen, *Economic Theory and Agrarian Economics*, u *Agriculture in Economic Development*.

smanjivala se i između 1934. i 1938. opala na 5,7%. Sukladno s krajnjim regionalnim razlikama u Jugoslaviji kriju se i u tom slučaju iza zemljišnog prosjeka izvanredno velike nejednakosti. U najrazvijenijim krajevima ugar je gotovo potpuno iščezao. Štoviše, u razvijenoj Mađarskoj smanjio se udio ugara u razdoblju između dva svjetska rata za 60% i do kraja tridesetih godina opao na 2% obradivih površina.¹¹

Ukratko, treba utvrditi da je povećanje obradivih površina, iako se ne može smatrati karakterističnim faktorom poljoprivrednog razvitka u dvadesetom stoljeću, ipak možda jedan od najvažnijih faktora rasta. Naime, u istočnoevropskim zemljama nastavlja se i u tim desetljećima razvojni proces koji je počeo u 19. stoljeću.

Treći faktor rasta, kojim se bavimo, usko je povezan s dodatnim utroškom radne snage i povećanjem obradivih površina. U tu treću grupu uvrstavamo one neinvesticiono-intenzivne faktore razvoja koji su utjelovljeni u razvijenijem obliku obrade i u moderniziranju strukture obrade. Moderno izraženo, moglo bi se govoriti i o »investiciji« odredenog know-howa.

Na prvi pogled pokazuje glavna tendencija strukturalnih promjena istočnoevropske poljoprivredne proizvodnje prilično negativnu sliku, jer se i dalje povećava tradicionalnim kulturama zasijana obradiva površina. U dva desetljeća, od početka dvadesetih do kraja tridesetih godina, povećala se vrlo malo površina zasijana žitaricama (pšenica, raž, zob i ječam) u Mađarskoj i Rumunjskoj (za 8%, odnosno za 7%). Ali je vrlo veliko povećanje u Bugarskoj i Jugoslaviji (za petinu, odnosno za četvrtinu), a još veće u Poljskoj (za trećinu) i u Čehoslovačkoj (gotovo za polovicu). Okopavinama zasijana obradiva površina pokazivala je — s jedinim izuzetkom Čehoslovačke, gdje je kukuruzom, krumpirom i šećernom repom zasijana površina gotovo stagnirala — još brži porast između prvog i drugog petogodišta proučavanog razdoblja. U Bugarskoj i Mađarskoj povećala se okopavinama zasijana obradiva površina za petinu, u Poljskoj i Jugoslaviji za gotovo 40% i u Rumunjskoj za punih 50%. Udio okopavinama zasijane obradive površine općenito se povećavao u usporedbi s površinama pod žitom. Odnos između okopavina i žitarica ostao je u Bugarskoj i Poljskoj uglavnom nepromijenjen, u Čehoslovačkoj je naprotiv došlo do korjenite promjene u korist žitnih vrsta. Ali u više zemalja toga prostora možemo govoriti o širenju okopavina. U Rumunjskoj i Jugoslaviji dostigla je okopavinama zasijana obradiva površina potkraj tridesetih godina 90% žitom zasijanih obradivih površina. U Mađarskoj je taj udio bio veći od 50%.

Sve te promjene jedva su utjecale na karakterističnu jednostranost zemljoradnje istočnoevropskih zemalja. Pretežna većina obradive površine bila je zasijana žitaricama i okopavinama. Te kulture zauzimale su između 1934. i 1938. godine 80—84% oranica u Mađarskoj, Rumunjskoj i Jugoslaviji, a oko 70% u Poljskoj. Okoštalost strukture obrade pokazuje gotovo nepromijenjeni udio pšenice, raži, ječma i zobi među sedam glavnih kultura.

¹¹ Proračuni se temelje na: International Yearbook of Agricultural Statistics; o Jugoslaviji: Statistique agricole annuelle 1937, Beograd 1938, 2—8; Annuaire Statistique 1938—1939, Beograd 1939, 164—76.

Pretežan, često sve veći, udio žitnih vrsta u ratarstvu ne može se smatrati pravim napretkom, štoviše, ta je pojava upravo izraz stagnacije. Istodobno se mora dodati da takvo poopćavanje ne može izraziti prave procese. Činjenica, npr., da se u Čehoslovačkoj obradiva površina zasijana pšenicom povećala između 1920—1924. i 1935—1938. za 47⁰/₀, a šećernom repom zasijana obradiva površina naprotiv opala za 30⁰/₀, može se činiti kao neočekivana pojava opadanja poljoprivrede, kao vraćanje na ekstenzivniji nivo zemljoradnje. Zapravo se to ne može smatrati nikakvim pogoršanjem, nego je to bio rezultat upornog nastojanja da se postigne poljoprivredna samoopskrbljenost, što je — s obzirom na okolnosti u razdoblju između dva svjetska rata — za Čehoslovačku privredu bilo bez sumnje povezano s prednostima.

Bila bi još veća greška ako bismo, u slučaju balkanskih zemalja, smatrali kao polaznu točku vrijednosne premise zapadne Evrope 20. stoljeća. Poljoprivredni razvitak na Balkanu, kao i nivo privrede uopće, predstavlja raniji nivo razvitka. Ako bismo dakle te procese (npr. povećanje proizvodnje žitarica) ocijenili kao zaostale ili čak nazadne tendencije, primijenili bismo potpuno apstraktno i nepogodno mjerilo za prosudivanje razvitka. Primjer Jugoslavije, npr., jasno pokazuje da je povećanje zemljoradnje bilo zapravo samo nastavljanje procesa moderniziranja, koji je počeo na prijelazu stoljeća, a obilježava ga postepena zamjena polunomadskog stočarstva zemljoradnjom. To je bio razlog što su se pšenicom i kukuruzom zasijane obradive površine povećale za 40⁰/₀, odnosno 42⁰/₀, tj. povećavale se skokovito. To objašnjava i zašto je povećanje kukuruzom zasijanih obradivih površina premašilo svjetski prosjek tog povećanja za tri i po puta.¹²

Realnije je dakle naglasiti da poljoprivredni razvitak na Balkanu u mnogo pogleda odražava procese naglog prijelaza na zemljoradnju, i zbog toga pokazuje da su na stupnju razvitka dvadesetog stoljeća po sebi »zaostale« ili »retrogradne« tendencije zapravo dobro poznati put moderniziranja poljoprivrede, koji je u 19. stoljeću bio karakterističan za zapadnu i srednju Evropu.

Povećanu površinu zasijanu žitaricama i okopavinama treba dakle drukčije ocjenjivati u zapadnoj a drukčije u istočnoj Evropi, jer je na velikom dijelu posljednje valja smatrati važnim faktorom razvitka i jer je tu imala isto značenje kao i široka primjena moderne obrade zemlje. Istodobno možemo utvrditi da se zbog razvitka strukture obrade pojavljuju i neki za 20. stoljeće karakteristični elementi moderne zemljoradnje. Ali je taj napredak bio prilično ograničen. Gajenje industrijskog bilja, uljarica i krmnog bilja slabo se razvijalo i pokazivalo je mali udio u zemljoradnji.¹³

Što se tiče Bugarske, neki autori govore o upravo korjenitoj promjeni strukture proizvodnje i pri tom naglašavaju da su na njezinim oranicama

¹² International Yearbook of Agricultural Statistics.

¹³ Magyar Statisztikai Szemle 1938, 436; I. T. Berend — M. Szuhay, A tőkés gazdaság fejlődése Magyarországon 1848—1947. Budapest 1972, 154; Maly roczny statystyczny 1939, 78—80; Report on Financial and Economic Conditions in Rumania in 1932. London; Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, 1931, III, 82—83; 1940, X, 154—155.

prije prvoga svjetskog rata bile pretežno gajene žitarice, a da se položaj potpuno promijenio u razdoblju između dva svjetska rata.¹⁴ Napredak je uistinu značajan. Gajenje duhana bilo je već oko sredine dvadesetih godina deseterostruko veće nego u prvom desetljeću 20. stoljeća i, prije velike krize, duhan i duhanske preradevine činili su 40% bugarskog izvoza. Proizvodnja vina udvostručila se u dvadesetim godinama, a zapaža se daljnji razvitak i u kritičnim godinama svjetske privredne krize. Izvoz vina povećao se od 200.000 kg u godini 1928. na pet milijuna kg do godine 1932. Nagli razvoj proizvodnje industrijskog bilja, voća i povrća jasno pokazuje da se bugarska poljoprivreda orijentirala na jako radno intenzivne grane proizvodnje. Neosporne činjenice razvitka nisu istodobno imale za posljedicu korjenite strukturalne promjene u bugarskoj zemljoradnji. Dok se industrijskim biljem zasijana obradiva površina povećala sa 0,5% u god. 1907–1911. na 7% obradivih površina u god. 1938–1939, a za voćarstvo i povrtlarstvo iskorištene površine od 2,8% na 5%, povećala se žitaricama i ostalim tradicionalnim kulturama zasijana obradiva površina sa 63% na 66%. (To je bilo moguće zato što se, kako je već spomenuto, izvanredno smanjio ugar. Na osnovi toga ne može se ni izdaleka govoriti o temeljitoj strukturalnoj modernizaciji bugarske poljoprivrede.¹⁵)

Može se dodati da sporost strukturalne modernizacije u smislu dvadesetog stoljeća nije bila posljedica samo unutrašnjih prilika poljoprivrede. Intenziviranje je sprečavala i zaostalost industrije. Npr., industrija namirnica, najjača grana istočnoevropske industrije, pokazivala je nepromijenjenu strukturu prilagođenu tržišnim mogućnostima prije prvoga svjetskog rata, s pretežnim udjelom mlinarske industrije, industrije šećera i destilacije alkohola. Nedostajale su i moderne grane prehrambene industrije. Najvećim dijelom nije bilo modernog zračnog i cestovnog prijevoza, vagona-hladnjača i kamiona, čak ni prikladnih skladišnih kapaciteta. I to je sprečavalo moderni strukturalni preobražaj poljoprivrede. Pri bogatim žetvama propadao je velik dio uroda voća i povrća ili se puštalo da ga požderu životinje. Mala promjena dogodila se i u odnosu zemljoradnje i stočarstva. Stočarstvo nije dovoljno brzo raslo da bi dovelo do bitnih promjena (da bismo to pitanje dokumentirali, vratit ćemo se na to još pri proučavanju poljoprivredne proizvodnje). Uprkos tome bio je u balkanskim zemljama tradicionalno veći ukupni broj stoke, što je na prijelazu stoljeća bilo znak zaostalosti koja je potjecala iz nepostojanja moderne zemljoradnje, a u vrijeme naglog širenja zemljoradnje, kako je prethodno prikazano, znak nastajanja razvijenije poljoprivredne proizvodne strukture. Prema nekim jugoslavenskim procjenama potjecalo je u dvadesetim godinama punih 55% ukupne poljoprivredne proizvodnje od ratarstva, a 45% od stočarstva.¹⁶ Naprotiv, najmanji udio stočarstva u poljoprivrednoj proizvodnji zapaža se u Mađarskoj, gdje ono čini samo trećinu ukupne proizvodnje. Prema nekim proračunima, potjecalo

¹⁴ H. Tiltman, *Peasant Europe*, London 1936, 67–69.

¹⁵ L. Berov, *The Economic Development of Bulgaria between the Two World Wars 1918–1944*, rukopis.

¹⁶ V. Đuričić i suradnici, *Naša nacionalna privreda i nacionalni prihodi*, Beograd 1927, 68, 107.

je u Čehoslovačkoj i Poljskoj oko 60% poljoprivredne proizvodnje od stočarstva, a u Rumunjskoj i Bugarskoj 40—45%.¹⁷

Usprkos tome što u istočnoevropskim zemljama nije uslijedila nikakva spektakularna strukturalna modernizacija, došlo je do šire primjene moderne kapitalističke ratarske tehnologije nego prije prvog svjetskog rata, i možemo govoriti o strukturalnoj modernizaciji u smislu dvadesetog stoljeća, iako je to značilo samo umjeren napredak.

Dosad proučavani elementi — utrošak radne snage, tlo, know-how — odigrali su u razvitku poljoprivrede istočne Evrope veću ulogu, jer su prije značili utrošak radne snage nego kapital-intenzivne troškove. Na području modernih kapital-intenzivnih tehničkih troškova dogodilo se mnogo manje.

Jedan od najvažnijih rezultata poljoprivrednog razvitka u razdoblju između dva svjetska rata bio je, u zemljama koje su imale razvijenu poljoprivredu, napredak u *mebaniziranju* radnih procesa. Uvođenje traktora bilo je jedan od najkarakterističnijih momenata poljoprivrede u zapadnoj Evropi i u prekomorskim zemljama. U američkoj poljoprivredi orijentiranoj na izvoz, jedna od najvažnijih težnji pod danim okolnostima usmjerila se umjesto na razvitak poljoprivrede na sniženje proizvodnih troškova. U vezi s tim premašio je broj traktora već godine 1930. u SAD i Kanadi milijun i povećao se do 1939. za novih 60%. U tim posljednjim godinama otpadalo je na jedan traktor 138 ha obradive površine. U Evropi je samo Engleska mogla slijediti taj put do 1930. i do 1930. dostigla uglavnom američki nivo. Neke manje evropske zemlje (Švicarska, Švedska) dostigle su engleski nivo uoči drugoga svjetskog rata. U ostalim je zemljama taj nivo bio mnogo niži. Usprkos tome postigla je Evropa u tridesetim godinama vrlo značajan napredak. Prema 1277 ha obradive površine po traktoru godine 1930, poboljšao se taj odnos do 1938. na 615 ha po traktoru.¹⁸

Za razliku od modernog faktora razvitka mehanizacije odigrao je traktor u poljoprivredi istočne Evrope samo beznačajnu ulogu. Prije prvoga svjetskog rata traktori se gotovo uopće nisu upotrebljavali. U razdoblju između dva svjetska rata, a poglavito u drugoj polovici dvadesetih godina, predstavljala je pojava traktora najveći tehnički napredak. Od 270.000 evropskih traktora u godini 1938. otpadalo je oko 7000 na Mađarsku, 6000 na Čehoslovačku, 5700 na Rumunjsku i 2—3000 na Poljsku, Jugoslaviju i Bugarsku.

Opskrbljenost traktorima, računajući u obradivoj površini po traktoru (punih 1750 ha po traktoru), bila je triput slabija od evropskog prosjeka, ali je evropska razvijenost bila oko 13 puta viša.

Začudo, opskrbljenost pojedinih istočnoevropskih zemalja traktorima nije uvijek bila u uskom uzajamnom odnosu s općim razvitkom privrede. Postoji nekoliko upadljivih izuzetaka. To dobro prikazuju ovi podaci.

¹⁷ W. Moore, 35 (mađarski i jugoslavenski podaci su iz nacionalnih statistika).

¹⁸ I. Svennilson, 99, 250.

OBRADIVA POVRŠINA U HEKTARIMA NA JEDAN
TRAKTOR 1. SIJEČNJA 1939.¹⁹

Mađarska	829	Rumunjska	2493
Čehoslovačka	920	Jugoslavija	3435
Bugarska	1433	Poljska	8400

To pokazuje da su u istočnoj Evropi bili učinjeni samo prvi koraci u širenju traktora, a u nekim zemljama toga prostora može se govoriti samo o sporadičnoj pojavi traktora. Ali brojevi prosjeci skrivaju — i zbog toga se ispravlja upravo skicirana slika — teško zaostajanje. Iz prosjeka se, npr., ne vidi da su u Poljskoj tako reći isključivo na veleposjedima upotrebljavani traktori, a i u ostalim zemljama toga prostora na strojeve se nailazi najčešće na većim gospodarstvima. U Jugoslaviji se moglo, npr., naići na traktore poglavito na većim gospodarstvima Vojvodine, Slavonije i Srijema, dok su u Podrinju u 219.000 seljačkih gospodarstava nabrojana svega 22 traktora. Regionalne razlike unutar zemlje ništa ne osvjtljava bolje od toga da je južno od linije Sava—Dunav u Jugoslaviji bilo u upotrebi samo 100 traktora. To je značilo da goleme mase seljaka istočnoevropskih sela, često čak u godinama uoči drugoga svjetskog rata, nisu u svom životu mogle vidjeti ni jedan jedini traktor. Mehanizacija poljoprivrede jedva je napredovala dalje od vršalice. Većina radova obavljala se ručno. Npr., u Mađarskoj je dolazilo još tridesetih godina na gospodarstvima većim od 100 katastarskih jutara na jednu žetelicu oko 1000 ha obradive površine, tj. moglo se najviše 15% žitaricama zasijanih oranica na veleposjedima požnjati strojevima. Mehanizacija sjerve, žetve i ostalih radnih procesa nije uglavnom uopće ni počela u Rumunjskoj, Jugoslaviji i Bugarskoj.

U balkanskim zemljama se najvećim dijelom upotrebljavalo srednjovjekovno poljoprivredno oruđe i oprema. Najveći razvitak u opskrbi rumunjske poljoprivrede oruđem bilo je brzo povećanje broja plugova, od 168.439 u godini 1927. na 2,264,977 do godine 1939. Usprkos tome pokazuju službene statistike da oko milijun seljačkih gospodarstava uoči drugoga svjetskog rata nije imao ni pluga. Reprezentativan popis koji se odnosio na 33 sela, izabrana u različitim oblastima Rumunjske, pokazuje da je samo svako drugo gospodarstvo imalo plug i samo svako drugo ili treće kosu. Porast broja poljoprivrednih strojeva (broj vršalica povećao se za 50%, a sijačica za oko 59% od sredine dvadesetih godina do kraja tridesetih) nije mogao ni izdaleka zadovoljiti zahtjeve rumunjske poljoprivrede u opskrbi strojevima i opremom.²⁰

Tehnički nivo jugoslavenske poljoprivrede bio je još zaostaliji. Upotreba poljoprivrednih strojeva nije uopće bila na dnevnom redu, a razvojni je proces mnogo više obilježavala zamjena drvenog pluga željeznim. A i to

¹⁹ I. Svernilson, 250. Ispravke su bile provedene s podacima iz Enciclopedia Românici, sv. III, 340.

²⁰ Enciclopedia Românici, sv. III, 340; 60 Sate Românesti, sv. III, Stiatia economica, Bucharest 1941, 132.

se dogodilo samo u Sloveniji, Hrvatskoj i Slavoniji, u Vojvodini i u sjevernim područjima Srbije. Naprotiv, u najzaostalijim područjima zemlje dolazilo je na svaki željezni plug 10 drvenih — bez željeznih sastavnih dijelova. Taj je odnos bio u Makedoniji 2 : 1, u Dalmaciji 2 : 3, u Bosni i Hercegovini 1 : 1. Neki su stručnjaci utvrdili: »Postoje područja u tome kraju gdje se rijetko nailazi na željezni plug.«²¹

U prosjeku je broj željeznih plugova više nego dvostruko premašivao količinu drvenih plugova, ali je usprkos tome gotovo četvrtinu upotrebljivanih plugova činilo i nadalje 300.000 drvenih plugova bez željeznih sastavnih dijelova. U Bugarskoj je odnos bio još nepovoljniji; još u godini 1936. upotrebljavalo se 254.000 željeznih plugova i 450.000 drvenih. U zemlji je bilo jedva više od 30.000 sijačica i okruglo 4000 vršalica bilo je u upotrebi, a posljednje je moglo značiti da je mehanizirano tek oko polovice vršidbenih radova. Zelo se tradicionalno — sada kao i prije — srpovima.²²

Uz mali broj strojeva i oruđa bila je njihova upotreba otežana i zbog izvanredno velike raznovrsnosti upotrebljivanih tipova i modela. Strojevi i oruđa uvoženi su iz mnogih tvornica i iz različitih zemalja. Te tvornice strojeva u različitim zemljama proizvodile su poljoprivredne strojeve i u malim serijama, a velik dio tvornica preuzimao je posebne narudžbe za isporuku nekoliko komada. Proučavanje nakon drugoga svjetskoga rata pokazuje da je u Jugoslaviji upotrebljavano 88 vrsta traktorskih tipova, 79 vrsta traktorskih plugova, 74 vrste žetelica i 143 vrste vršalica.²³ Time su bili otežani opskrba doknadnim dijelovima i prikladno održavanje strojeva. Zbog toga je bio velik dio tadašnjeg parka strojeva i oruđa neprestano izvan upotrebe. Prema nekim procjenama bila je neiskorištena trećina strojnog parka Mađarske, jer traktori nisu bili sposobni za vožnju, i upotrebljavani su samo kao pogonski motori za druge strojeve.

Drugi troškovni faktor modernog razvitka poljoprivrede bila je *upotreba umjetnog gnojiva*. Na prijelazu stoljeća — kao rezultat pokusnog razdoblja od oko dva desetljeća — razvio se usavršeniji proces proizvodnje, i zapadnoevropske zemlje već su prije prvoga svjetskog rata upotrebljavale umjetno gnojivo u velikoj količini. Taj se proces jedva primjećivao u istočnoevropskim zemljama; izazvao je vrlo umjeren razvitak u češkim oblastima i u Mađarskoj, ali je bio tako reći bez ikakva djelovanja u ostalim zemljama toga prostora. U zapadnoj je Evropi prije drugoga svjetskog rata upravo upotreba umjetnog gnojiva izazvala najznačajniji razvitak poljoprivredne tehnologije i proizvodnosti. Ali se u istočnoj Evropi to nije dogodilo. Istina je, doduše, da se upotreba umjetnog gnojiva dvadesetih godina u Mađarskoj učetrvostručila, u Jugoslaviji utrostručila i u Poljskoj dostigla 5 kg po hektaru, ali se zatim zbog djelovanja hiperprodukcione krize smanjila u Mađarskoj na trećinu količine od prije krize, a u Jugoslaviji na manje od polovice. Ukratko, računajući po djelotvornoj tvari, u Mađarskoj je upotrebljavano po hek-

²¹ J. Tomasevich, 443.

²² S. Dimitrijević, Privredni razvitak Jugoslavije od 1918—1941 godine, Beograd 1962, 108; H. Tiltman, Peasant Europe, London 1936, 253 i d.

²³ J. Tomasevich, 444.

taru 2 kg, u Jugoslaviji 1 kg, u Poljskoj manje od 2 kg, u Bugarskoj 1,8 kg i u Rumunjskoj 0,2 kg umjetnog gnojiva, nasuprot potrošnji umjetnog gnojiva od 100 do 300 kg po hektaru u zapadnim zemljama kontinenta. I u tom su slučaju upadljive regionalne razlike. Jugoslavenski prosječni podatak nastao je tako što je sadržavao potrošnju umjetnog gnojiva privrede Slavonije i Vojvodine, koje su proizvodile za tržište, dok je južno od linije Sava—Dunav umjetno gnojivo bilo praktički potpuno nepoznato.

Upotreba drugih kemikalija bila je u većini istočnoevropskih zemalja također nepoznata. Različite metode kemijske zaštite bilja bile su poznate samo dijelu veleposjeda i malim otocima seljačkih gospodarstava koja su proizvodila za tržište. Jedini izuzetak bila je upotreba modre galice i sumpora u vinogradarstvu.

Tehničko-tehnološke promjene, karakteristične za prvu polovicu 20. stoljeća, utjecale su dakle samo vrlo umjereno na poljoprivredu istočne Evrope.

Zaključno se može utvrditi da su, nasuprot troškovnim faktorima razvitka moderne poljoprivrede, na razvitak poljoprivrede u razdoblju između dva svjetska rata poglavito utjecali razvojni faktori karakteristični za 19. stoljeće. Postignuti napredak potječe najvećim dijelom od tih faktora, dok sve veće zaostajanje iza svjetskih tendencija i zaostalost najvećim dijelom potječu iz odsutnosti troškovnih faktora modernog razvitka.

3. Razvitak proizvodnje

Međunarodni tržišni odnosi zajedno s domaćim uvjetima proizvodnje određivali su mogućnosti razvitka poljoprivredne proizvodnje u istočnoj Evropi. Niske investicije i polagan razvitak moderne tehnike na jednoj strani, a golema poljoprivredna prenapućenost i sve veći utrošak rada na drugoj, stvorili su takav začarani krug zbog kojega je bio spriječen razvitak investicija i tehnike, odnosno otklanjanje prenapućenosti. Zbog toga pokazuje proizvodnost s izuzetkom Čehoslovačke, Jugoslavije i Bugarske tako reći jedva neku promjenu. Prosječni prinos pšenice, raži, kukuruza, krumpira i šećerne repe premašio je u drugoj polovici tridesetih godina upravo nivo od prije prvoga svjetskog rata.

Nivo proizvodnosti povećao se znatno u Čehoslovačkoj, gdje su prosječni prinosi (iako su sadržavali i stanje zaostaliye Slovačke i Karpatske Ukrajine) u drugoj polovici tridesetih godina također premašili prvobitni razvijeniji češko-moravski prijeratni prosjek. Bugarski i jugoslavenski nivo proizvodnosti bio je, usprkos svom relativno povoljnijem razvitku i približavanju razvijenijim oblastima regije, i nadalje zaostao. Zaostalost proizvodnosti poljoprivrede povećala se relativno u svim zemljama istočne Evrope u usporedbi sa zapadnom Evropom. Dok je prosječni prinos sedam glavnih poljoprivrednih kultura premašio evropski prosjek za 13%, bilo je u Mađarskoj postignuto samo 85%, u Bugarskoj 74%, u Jugoslaviji 70% i u Rumunjskoj samo 63% toga prosjeka.²⁴

²⁴ International Yearbook of Agricultural Statistics.

Usporedba sa zapadnom Evropom ističe prilično tamnim bojama obojenu sliku istočnoevropskog poljoprivrednog razvitka u razdoblju između dva svjetska rata. Ma kako bila važna i neophodna i ta usporedba za ocjenu karakterističnih crta, ipak ona ugrožava realnu ocjenu. Ako tko uspoređuje zapadnoevropski i istočnoevropski poljoprivredni trend, uključujući i prinose, pokušava zapravo usporediti dvije različite kvalitete, želi usporediti dvije oblasti na različitim stupnjevima historijskog razvitka. Kako je već prethodno prikazano, ne mogu se uspoređivati mogućnosti poljoprivredno uvoznih zemalja, koje su raspolagale velikim izvorima kapitala, s mogućnostima siromašnih poljoprivredno izvoznih zemalja. Osnovaniju sliku dobivamo, ako proširimo krug uspoređivanja pa u proučavanje uzmemo i razvitak i nivo poljoprivrednih prinosa prekomorskih izvoznih zemalja. Iz podataka, koji ovdje nisu podrobno razrađeni, želimo istaknuti samo tri moguća zaključka. U prvom redu treba istaći da se tzv. »svjetske tendencije« ne mogu identificirati s razvojnim tendencijama u zapadnoj Evropi. Posljednje su bile u godinama između dva svjetska rata usamljene (naime, okolnost da su prinosi već u početnom razdoblju bili osobito visoki i usprkos tome se znatno dalje povećavali u proučavanom razdoblju). Drugo, može se utvrditi da izvorne zemlje, tj. prekomorske i istočnoevropske zemlje, uopće nisu mogle konkurirati zapadnoevropskim uvoznim zemljama pa su i dalje zadržale ekstenzivni karakter svoje poljoprivrede: prinosi su stagnirali ili se povećavali samo vrlo umjereno i u objema oblastima bili ispod zapadnoevropskog nivoa. Treće, očigledno je također da žetveni prinosi prekomorskih izvoznih zemalja odražavaju nepovoljniju sliku i niži nivo. Dok su se razlike u tehničkom nivou i proizvodnim troškovima vrlo naglo povećavale, ne mogu se u proučavanom razdoblju na području prinosa zapaziti nikakve bitno različite tendencije razvitka, i prekomorske zemlje, iako su bile mnogo bogatije i raspolagale golemim izvorima kapitala, nisu postigle nikakav povoljniji napredak ili viši nivo od istočnoevropskih zemalja.

S obzirom na svjetske tendencije, može se razvitak poljoprivrednih prinosa istočnoevropskih zemalja, iako je bio prilično polagan, smatrati ipak određenim rezultatom: zemlje toga prostora uglavnom su opstale u nepovoljnim okolnostima i malo povisile ili bar održavale već prije dostignuti nivo.²⁵

Djelomično zbog umjerenog povećanja žetvenih prinosa, ali i osobito zbog sve većeg utroška radne snage i bitnog povećanja obradivih površina, pokazuje poljoprivredna proizvodnja između početka dvadesetih i druge polovice tridesetih godina neosporan razvitak. Uzimajući za osnovu prosječni petogodišnji prinos, proizvodnja pšenice udvostručila se između 1920–1924. i 1935–1938. u Bugarskoj i Poljskoj. U Rumunjskoj, Čehoslovačkoj i Jugoslaviji porast je bio 75%, a u Mađarskoj 65%. U isto vrijeme povećala se proizvodnja kukuruza u Mađarskoj i Jugoslaviji za oko 80–86%, u Poljskoj za više od 70%, u Rumunjskoj za 43%, u Bugarskoj za 37% i u Čehoslovačkoj za 15%.

²⁵ Bio je to važan aspekt analize P. Gunsta, A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920–1938), Budapest 1970, 29.

Ne treba naglašavati da je stočarstvo bilo u uskoj vezi s razvojnim nivoom ratarstva i poljoprivrede uopće. Sama zaostalost ratarstva bila je zapreka razvitku stočarstva. S tim u vezi treba prije svega istaći nedostatak prikladne zimske i proljetne krme. Prema nekim procjenama gubio je fond goveda i ovaca zimskih mjeseci u Jugoslaviji ukupno oko 154.000 tona težine (i oko 1750 tona vune), a da se i ne govori o klanju velikog broja grla iz nužde, čime se željelo predusresti masovno ugibanje stoke, naročito poslije suša.²⁶ U Jugoslaviji se broj goveda od 1921. na 1922. smanjio gotovo za petinu, a broj svinja za 15%. Od 1929. na 1930. smanjio se broj goveda u Rumunjskoj za 12%. U Mađarskoj je smanjenje broja svinja od 1932. na 1933. dostiglo 20%. Razvitak je dakle bio vrlo umjeren.

Ti skromni razvojni rezultati nisu mogli u poljoprivredi izazvati brzo povećanje proizvodnje. To manje što je nastali porast proizvodnje djelomično služio samo za nadoknadu gubitaka u godinama prvoga svjetskog rata.

Sve u svemu, razvitak je u usporedbi s prvim desetljećem 20. stoljeća bio prilično umjeren. Vrijednost proizvodnje sedam glavnih kultura povećala se — računajući prema nepromijenjenoj površini i nepromijenjenim cijenama — između 1909—1913. i 1934—1938. za nepunih 17%. Istina, to je činilo 13% tadašnjeg evropskog prosjeka.

S obzirom na ukupan broj stoke u usporedbi s prijeratnim brojem, naročito u pogledu broja svinja, bila je slika jedva povoljnija. U srednjoevropskim i istočnoevropskim zemljama povećao se broj goveda za 7%, u balkanskim zemljama za 15%, a broj svinja porastao je za 25%, odnosno za 51%.²⁷

Kratka razdoblja prosperiteta, koja su smjenjivala duge godine poslijeratne iscrpljenosti i teške potrese zbog svjetske privredne krize, nisu omogućavala nikakav dinamičan razvitak na području poljoprivredno-tehničkih metoda obrade i proizvodnih rezultata. Godine između dva svjetska rata bile su većinom razdoblja stagnacije, najviše s malim napretkom postignutim na dijelu područja. Ali je osobito istočnoevropska poljoprivreda bila u teškom položaju. Jako skromne rezultate uspjela je dakle postići usprkos tim nepovoljnim okolnostima. Za dinamičan razvitak proizvodnje nije bilo nigdje mogućnosti, ali je poljoprivreda u prekomorskim zemljama, koja je i prvobitno djelovala s malo radne snage — zbog malog broja stanovništva u usporedbi s teritorijem, mogla uskoro postići vrlo visok nivo odnosa kapital-radna snaga i pokazivala je u mehaniziranju poljoprivrede i snižavanju proizvodnih troškova vrlo velik razvitak. Zapadna je Evropa, naprotiv, napravila značajne korake u intenziviranju poljoprivrede, a istočna je Evropa mogla svoj umjereni napredak temeljiti samo na daljnjem ekstenzivnom širenju poljoprivrede. To je bio očigledan napredak, naročito na Balkanu gdje u istom razmjeru nije moglo doći do takvog napretka, kakav je bio karakterističan u Evropi. Usprkos tome, skrivao je taj napredak u sebi i nov izvor historijskog zaostajanja: istočna Evropa naime nije mogla u tom desetljeću

²⁶ J. Tomasevich, 504, 523.

²⁷ I. Svennilson, 248—249.

slijediti moderne svjetske tendencije razvitka poljoprivrede i zadržala je svoju zaostalost i bijedu svojih seljačkih masa.

Završavajući pregled razvitka poljoprivredne proizvodnje želim ponovo istaći opća djelovanja međunarodnih tržišnih odnosa i odnosa cijena, kao i opći istočnoevropski privredni razvitak i u tim granicama dani stupanj sposobnosti za akumulaciju kapitala i industrijalizaciju. Suvremenu privrednu i političku literaturu u istočnoj Evropi, ali i dobar dio znanstvenih radova nastalih u godinama nakon drugoga svjetskog rata i zasnovanih djelomično na sistemu dokazivanja koji je nastao između dva svjetska rata, karakterizira svojevršno gledište lova na vještice. Za usporavanje poljoprivrednog razvitka neki autori (u onim zemljama u kojima je nakon prvoga svjetskog rata provedena korjenita agrarna reforma) čine odgovornom podjelu zemlje — drugi (u zemljama gdje se zadržao veleposjed) izostajanje korjenite agrarne reforme. S tim u vezi navodimo dva suprotna stajališta iz tridesetih godina. O. Frangeš smatrao je jugoslavensku agrarnu reformu glavnim izvorom privrednih nevolja, jer su njome razorene prednosti postojanja veleposjeda.²⁸ Naprotiv, Jozsef Révai u svojoj knjizi objavljenoj 1939. godine izjavljuje: »Veleposjed nije više danas ono što je prije bio, na svoj poseban način pionir kapitalističkog razvitka poljoprivrede. Veleposjed sada sprečava sve oblike poljoprivrednog razvitka. On nije više nastavak poljoprivrednog razvitka pruskog tipa, poljoprivredni razvitak pruskim putem dospio je u slijepu ulicu. Veleposjed je danas samo šuvišan nametnik na tijelu mađarskog društva.«²⁹

Iako oba po sadržaju i ciljevima korjenito različita dokazivanja sadrže u osnovi mnoge elemente istine, bili su uzroci poljoprivredne stagnacije odnosno jako skromnog nivoa razvitka, kako smo prethodno pokušali skicirati, mnogo općenitiji i dublji. Rješenje ovog ili onog problema razvitka poljoprivrede moglo se izolirano naći u ovoj ili onoj poduzetoj mjeri, odnosno u ovoj ili onoj zemlji. Agrarne se reforme ne mogu — iako su odstranjivanjem veleposjeda izazvale neke nepovoljne učinke — ni izdaleka smatrati pravim uzrocima zastoja u poljoprivrednom razvitku; one u tome mogu odigrati samo neznatnu ulogu. Istodobno, agrarne reforme nisu mogle biti, usprkos svom izvanrednom historijskom, društvenom i političkom značenju i svom privrednom djelovanju, rješenje teških smetnji u istočnoevropskoj poljoprivredi u razdoblju između dva svjetska rata.

Izvanredno je teško prosuditi ulogu ovog ili onog sektora privrede u porastu ukupne nacionalne privrede. »Budući da je svaki sektor dio sistema koji se temelji na uzajamnoj ovisnosti — utvrđuje S. Kuznetz — i da je svaka pojedina zemlja utjelovljena u svojoj nacionalnoj privredi, doprinos jednog sektora cjelini nije samo posljedica vlastitog udjela nego ovisi i o tome što se događa u ostalim sektorima.«³⁰

²⁸ O. Frangeš, *The Agrarian Reform in the Northern Areas of Yugoslavia*, *Economist*, studeni 1935.

²⁹ J. Révai, *A magyar népiesség. Tanulmány a falukutatókról*, Uj Hang, Budapest 1939, br. II, 4–8.

³⁰ S. Kuznets, *Economic Growth and the Contribution of Agriculture: Notes on Measurements*, *International Journal of Agrarian Affairs*, sv. 3, travanj 1961, 59.

Ali je poljoprivreda bez sumnje imala određenu ulogu u istočnoevropskoj privredi. U prvom redu zbog toga što je poljoprivreda davala veći dio nacionalnog proizvoda. Umjereni razvitak poljoprivredne proizvodnje pridonosio je dakle i povećanju nacionalnog dohotka. Treba reći da je ona bila jedan od najvažnijih faktora toga doprinosa. To naravno potječe odatle što je poljoprivreda bila najvažnija grana nacionalne privrede; štoviše, važnost poljoprivrede u nacionalnim privredama ostala je u proučavanom razdoblju u većini slučajeva nepromijenjena ili je samo neznatno opala. Podjela aktivnog stanovništva prema zaposlenju pokazuje vrlo male promjene. Omjer poljoprivrednog stanovništva bio je u Rumunjskoj i Bugarskoj gotovo jednak 1910. i 1935. U posljednjoj godini, nakon tri desetljeća, smanjio se samo za 2°/. Gotovo ista slika zapaža se u Jugoslaviji gdje je smanjenje bilo 3°/. Vrijedi spomenuti da se omjer poljoprivrednog stanovništva između 1920. i 1940. smanjio od 72°/% na 65°/%, a u Poljskoj i Mađarskoj u istom razdoblju opao sa 56°/% na 51°%. Pretežna većina aktivnog stanovništva radila je dakle i nadalje u poljoprivredi. Taj omjer kretao se u balkanskim zemljama oko 80°%. Nasuprot jednostranom poljoprivrednom karakteru balkanskih zemalja pokazuju Poljska i Mađarska donekle ratarsko-industrijski karakter sa zaposlenošću dviju trećina odnosno polovice zaposlenih u poljoprivredi. Samo Čehoslovačka pokazuje korjenito različitu sliku, sličnu onoj u zapadnoj Evropi, jer je samo 28°/% zaposlenih radilo u poljoprivredi.³¹ Poljoprivreda je zadržala svoju važnost u stvaranju nacionalnog dohotka. Ako usporedimo nivo prije prvoga i drugoga svjetskog rata, udio poljoprivredne proizvodnje imao je u nacionalnom dohotku i nadalje izvanredno značenje.

UDIO POLJOPRIVREDE U NACIONALNOM
DOHOTKU³²

Zemlja	1913. ili 1920.	1938.
Čehoslovačka	33,0	23,2
Mađarska	41,8	36,5
Poljska	—	39,0
Rumunjska	60,2	53,2
Jugoslavija	58,0	53,6
Bugarska	71,4	63,3

S jednim izuzetkom Čehoslovačke, koja je odgovarala industrijaliziranoj zapadnoevropskoj strukturi, pokazivale su Mađarska i Poljska uglavnom iste uravnotežene odnose udjela poljoprivrede i industrije, a balkanske

³¹ Statistical Yearbook of the League of Nations 1930-31, Genova 1931, 44-45; The Balkans in Transition, izd. Ch. and B. Jelavich, Berkeley et Los Angeles, 1963, 367.

³² I. T. Berend — Gy. Ranki, Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries, New York 1974, 307.

zemlje su bile učinile samo prve korake da se oslobode svoga jednostranog poljoprivrednog karaktera.

Ali udio poljoprivredne proizvodnje u nacionalnom dohotku pokazuje u godinama između dva svjetska rata sve manju ulogu jer su ostale grane nacionalne privrede, prije svega industrija, dostigle brži tempo porasta, i zbog toga se povećao njihov doprinos nacionalnom dohotku i važnost njihova relativnog udjela u njemu.

Usprkos toj tendenciji, izvanredno polagan tempo rasta poljoprivrede kočio je privredni rast uopće, naročito zbog velike važnosti toga sektora privrede.

Naročito važnu ulogu imala je poljoprivreda u vanjskoj trgovini. »Doprinos poljoprivrede izvozu ima strateško značenje jer moderni privredni razvitak u mnogim zemljama znači da one slijede put zemalja koje su već postigle viši razvitak, i zbog toga je trgovina s razvijenim zemljama za zemlje koje ih slijede naročito važna« — utvrđuje S. Kuznetz.

U vanjskoj trgovini istočnoevropskih zemalja poljoprivreda je uistinu igrala važnu ulogu. S jedinim izuzetkom Čehoslovačke, čiju vanjsku trgovinu obilježava prevladavanje industrijskog izvoza (72% ukupnog izvoza), davala je poljoprivreda trećinu, čak i polovicu, ukupnog izvoza.

ULOGA POLJOPRIVREDE U IZVOZU⁸³

Zemlja	Godine 1938, u %
Mađarska	55,3
Poljska	28,5
Rumunjska	33,8
Jugoslavija	49,7
Bugarska	31,4

Poljoprivreda je dakle svojim izvoznim proizvodima nužnim za financiranje uvoza pridonosila opskrbi zemalja toga prostora potrošnim dobrima i sve više investicionim dobrima.

Usprkos velikoj ulozi poljoprivrede u vanjskoj trgovini istočnoevropskih zemalja smanjila se važnost njenog udjela u vanjskoj trgovini u usporedbi s položajem prije prvoga svjetskog rata. Spori poljoprivredni razvitak u razdoblju između dva svjetska rata, koji je bio praćen vrlo umjerenim rastom unutrašnjeg tržišta, smanjivao je naime izvozni kapacitet zemalja toga prostora. Uz to je, naravno, u proučavanom razdoblju izvoz bio otežan i položajem na svjetskom tržištu. Izvoz žita, koji je prije prvoga svjetskog rata bio jedna od najvažnijih stavki u izvozu istočnoevropskih zemalja, smanjio se na 20—25%. Između godina 1909. i 1913. potjecalo je 13% svjetskog izvoza pšenice iz istočnoevropskih

⁸³ N. Spulber, *The Economics of Communist Eastern Europe*, New York 1957, 8.

zemalja. U dvadesetim godinama bio je taj omjer samo 4⁰%, i čak se potkraj tridesetih godina nije povećao na više od 8⁰%.

Svi ti faktori jasno pokazuju izvanredno važnu ulogu poljoprivrede u nacionalnoj privredi. Usprkos naročito nepovoljnim okolnostima, pridonosila je dakle poljoprivreda privrednom rastu, i pomogla da se održi, pa čak malo i povisi, već prije dostignuti nivo privrednog razvitka u istočnoj Evropi.

Usprkos tome postala je poljoprivreda, koja je bila jedna od najvažnijih pokretačkih snaga istočnoevropskog privrednog dinamizma od godina 1860—1880, u razdoblju između dva svjetska rata ranjiva točka nacionalne privrede. Poljoprivreda je bila usko grlo privrednog razvitka, koje je sprečavalo tako hitno potreban privredni razvitak i opći društveno-privredni preobražaj.

Iz rukopisa s njemačkog preveo Drago Dujmić

SUMMARY

THE ROLE OF FARMING PRODUCTION AND AGRICULTURE IN EASTERN AND SOUTH-EASTERN EUROPE DURING THE PERIOD BETWEEN THE TWO WORLD WARS

The author in this article has indicated a number of essential features of the development of farming production and agriculture in Eastern and South-Eastern Europe between the two world wars. His work is based on his own research and on his excellent knowledge of relevant literature in the world.

The article is divided into three parts. In the first part (Preconceptions in Agricultural Production) the author, by means of a concise comparative analysis, draws attention to certain basic world tendencies of agricultural development, especially the latent causes of the agricultural crisis between the wars in the area concerned, and the reaction to it of individual countries or regions.

In the second part (Investment in Agriculture and its Development Factors) the author sets himself to examine the role and influence in the development of Eastern European agriculture of certain basic factors: labour, increases in the area of cultivable agricultural land, modernisation of farming methods. He concludes that the development of agriculture in the period between the wars was subject chiefly to developmental factors characteristic of the 19th century.

In the third part of his article (The Development of Production) the author analyses the influence of international trade relations and of domestic conditions of production on the possibilities of development of agricultural production in Eastern and South-Eastern Europe.